

DOĞU KARADENİZ AĞIZLARINDA KIPÇAKÇA ÜZERİNE TESPİTLER

YARD. DOĞ. DR. CAN ÖZGÜR

Doğu Karadeniz ağızları, Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında; bir kısmının doğu grubu ağızları, diğer bir kısmının kuzeydoğu ağızları ve bir kısmının da batı grubu ağızları içinde yer alması bakımından dikkat çekmektedir. Bu ağızların konuşulduğu Doğu Karadeniz illeri şunlardır: Giresun, Trabzon, Rize, Gümüşhane ve Artvin.

Bunlardan, Giresun: Merkezi batı grubu ağızları V. alt grupta, buraya bağlı Şebinkarahisar ve Alucra ise batı grubu ağızları VI. alt gruptadır.

Trabzon: Merkezi kuzeydoğu ağızları I. alt grupta, Şalpazarı-Trabzon ağızları ise batı grubu ağızları V. alt gruptadır.

Rize: Merkezi kuzeydoğu grubu I. alt grupta ve buraya bağlı Çayeli, Çamlıhemşin, Ardeşen, Fındıklı ise yine aynı gruba bağlı II. alt gruptadır.

Gümüşhane: Doğu grubu ağızlarına bağlı II. alt gruptadır.

Artvin: Merkez ve ona bağlı Şavşat, Yusufeli, Ardanuç doğu grubu ağızları III. alt grupta, yine buraya bağlı Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Göktaş, Camili, Meydancık, Ortaköy kuzeydoğu grubu ağızları III. alt grupta yer almaktadır.¹

Görüldüğu gibi Doğu Karadeniz bölgesinin diyalektoloji bakımından birbirinden farklı, çeşitli, zengin hatta karışık diyebileceğimiz ağızları içerisinde barındırdığu gözlenmektedir.

Doğu Karadeniz ağızlarında Kıpçakça üzerine yaptığımız bu çalışmada; Kıpçakça ile ilgili olarak Rize ili ağızları,² Trabzon ve yöresinde kullanılan mahallî kelimeler³ ve genel olarak bölge üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen malzeme yorumlanıp ele alınmaktadır.

Konuyla ilgili olarak Necati Demir, IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayında Karadeniz bölgesini Kıpçakça unsurlar bakımından incelediği bir

¹ Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay.: 630, Ankara, 1996.

² Turgut Günay, *Rize İli Ağızları (İnceleme - Metinler - Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi yay.: 27, Halk Edebiyatı Dizisi: 4, Ankara, 1978.

³ *Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., C. I-XII.

bildiri⁴ sunmuştur.

Burada, Demir'in çalışması da göz önüne alınarak Doğu Karadeniz ağzlarından konuyla ilgili tespit edilen gramer unsurları ile kelimeler ve bugüne kadar yöre ağzları üzerine yapılan çalışmaların bibliyografyası verilmektedir.

A. Gramer Bakımından

Bu bölümde Rize İli Ağzları⁵ adlı çalışmadan çıkarılan Kıpçakça ile ilgili özellik gösteren şekil ve örneklere yer verilmektedir.

a. Ünlü Türemesi: Gerek Eski Kıpçakçada gerekse bugünkü Kıpçak şivelerinde görülen bir hâdisedir.

Rize ili ağzlarında şu örnekler bulunmaktadır:

urusc_a < *Ruşça*, *urum* < *Rum*, *Afiyon* < *Afyon*, *konturol* < *kontrol*, *Tırabizanli* < *Trabzonlu*, *dilisim* < *tılsım*, *yirimi* < *yirmi*, *usteyimen* < *üstteğmen*, *abula* < *abla*, *teyize* < *teyze*, *emic_e* < *amca*, *anca_ka* < *hanca_ka* < *ancak*, *egere* < *eğer*

Bugün Kırgızcada da bununla ilgili olarak:

irazi < *a. razi*, *irakat* < *a. rahat*, *ılayık* < *a. lâyıık*, *ılazım* < *a. lâzım*

gibi örneklere rastlanmaktadır.

b. Çift dudaksı "w" ünsüzü: Tek bir örneği geçmektedir.

fawrika < *fabrika*

c. Tonsuzlaşma: Doğu Karadeniz bölgesi ağzlarının karakteristik özelliklerinden birisi ön seste katı patlayıcı, tonlu *b*, *c*, *d*, *g* ünsüzlerinin sedasızlaşma (tonsuzlaşma) hâdisesidir. Bununla ilgili olarak Eski Kıpçakçada da şu ortak kelimeler bulunmaktadır.

-b- > *-p-* : *çabuk* > *çapuk*

-v- > *-f-* : *kova* > *kova* ~ *kofa* gibi.

Doğu Karadeniz ağzlarında aşağıdaki ünsüz değişimlerinde Kıpçakçanın izlerine rastlanmaktadır.

ç > *j* : *a_vujlan* "avuç ile", *ajluk* < *açlık*

ç > *ş* : *aşdi* < *açtı*, *kaşti* < *kaçtı*

ğ > *v* : *avustos* < *ağustos*, *övla* < *öğle*, *kıravu* < *kırağı*

4 Necati Demir, *Karadeniz Bölgesi Ağzlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri*, IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, 25-29 Eylül 2000, Çeşme - İzmir.

5 a.g.e.²

d. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması: Doğu Karadeniz ağızlarında Kıpçak kökenli olarak tespit edilen en önemli hâdisedir.

$a > a^{\circ}$, o , δ , u ; $e > e^{\circ}$, o , \acute{o} : Bununla ilgili örnekler şunlardır.

ba 'bam, ba 'baburun, pontul < pantol, ta 'fşan, de 'vlet, ye 'vmiye,

hovlenmek < hayıflanmak, koc' ukari < kocakarı, o e 'vun < o evin, ç' a 'mur, ç' om < çam, ta 'ne, tone < tane gibi.

B. Kelime Kadrosu Bakımından

Bu bölümde, *Derleme Sözlüğü*'nde bulunan Trabzon ve yöresinden derlenen kelimeler, Kıpçakça kelime kadrosunda bulunması özelliğine göre incelenmekte, bununla ilgili seçilen ortak kelimelerden örnekler verilmektedir.

Trabzon ve Yöresi	Kıpçakça
cıcı : Emmek isteyen çocuğun söylediği sözcük (Maçka - Tr.)	cice : Çocuğun annesine hitap ederken söylediği söz
çaşit : casus (- Tr.)	+
çayan : kırkayak, çıyan (Vakfikebir – Tr.)	+
çin : Öz katıksız (- Tr.)	+ : hakikat, gerçek.
çiten : ağaç dallarından yapılmış küçük kulübe (- Tr.)	çiten : çiftçi, kafes.
çise : ince yağmur (Maçka – Akçabat –Tr.)	çise : çiy, ince yağmur.
degermi : yuvarlak (Maçka ve köyleri – Tr.)	degirmi ~ tegirmi +
dölek : ağırbaşlı, terbiyeli kimse (- Tr.)	+
durukmak : düşünceye dalmak (- Tr.)	durukmak ~ turukmak : tereddüt etmek.
düş : öğle vakti (- Tr.)	+
evmek : acele etmek (Vakfikebir – Tr.)	+
eye : sahip, koruyucu (- Tr.)	+
eze : teyze (- Tr.)	+
haçan : ne vakit, ne zaman, madem ki (- Tr. İlçe ve köyleri)	haçan ~ _açan : +
ırgalanmak : sallanmak (-Tr. ve çevresi)	ırgamak : +

iy : iplik eğirecek alet (- Tr.)	+
nelik : niçin, ne işe yarar, kim (- Tr.)	nelik ~ nelük : niçin
oğan : Tanrı (- Tr.)	+
oğru : hırsız (Maçka – Tr.)	+
ogurlamak : çalmak (Maçka – Tr.)	+
yufka : zayıf, ince, hafif (- Tr.)	+

Sonuç olarak, gramer bakımından Doğu Karadeniz ağzlarında Kıpçakçanın izlerine sınırlı sayıda şekil ve örnekte rastlanmaktadır. Fakat, buna karşılık Trabzon'dan seçilen belirli sayıda kelimedenden, bölgenin kelime kadrosu yönünde Kıpçakça izlerin yaşaması bakımından ilgi çekici bir manzara gösterdiği ifade edilebilir.

Çeviri Yazı İşaretleri

- ı_ : Düz, dar, yarı kalın (ı-i arası) ünlü.
i : Kısa sürekli i.
c_ : Katı, yarı sızıcı, tonlu, diş eti ünsüzü.
á : Düz, geniş, yarı kalın (a-e arası) ünlü.
_ : (Hecelerden önce) kelime vurgusu işareti.
a° : Yarı yuvarlak, geniş, kalın (a-o arası) ünlü.
e° : Yarı yuvarlak, geniş, ince (e-ö arası) ünlü.
ò : Yuvarlak, yarı geniş, kalın (o-u arası) ünlü.
ó : Yuvarlak, geniş, yarı kalın (o-ö arası) ünlü.

Kaynaklar

Acar, Turgut (1972), *Artvin ve Yöresi Ağzları* (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi), Erzurum, 1972.

Acar, Turgut (1982), *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağzları*, A.Ü., Doçentlik Tezi, Erzurum.

Acımert, Ali Rıza (1970), *Pazar ağzı* (Rize), A.Ü. DTCF Türk Dili Mezuniyet Tezi, A k ı n , Hikmet (1959-1960), *Giresun Ağzı Üzerinde Dil Araştırması*, İst. Ün. Ed. Fak. Türkoloji Mez. Tezi, 138 s./T.54.

Akoğlu, Özdemir *Giresun Ağzı*, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi, 1958.

- Aksoy, Avni (1963), *Sürmene Ağzı (Fonetik ve Morfoloji)*, Trabzon, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D. 69/8.
- Aytekin, Erdoğan (1970), *Şavşat Ağzı*, DTCF Lisans Tezi, Ankara.
- Brendemoen, Bernt (1984), A Note on the Retraction of Labial Front Vowels in the Turkish Dialects of Trabzon, Riepmodala-Essays in Honour of Knut Bergland, Oslo, s. 13-14.
- Brendemoen, Bernt (1989), Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı, *Trabzon-Kültür, Sanat Yıllığı* 88-89, İstanbul, s. 13-22.
- Brendemoen, Bernt (1987), "Trabzon Ağızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, s. 33-40.
- Brendemoen, Bernt (1992), "Trabzon Ağızlarında Şimdiki Zaman Bağlantı Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, s. 19-34.
- Caferoğlu, Ahmet (1946), *1945 Yılı Kuzey-Doğu Anadolu Gezisinden*, TDED, C. I, Sayı: 2, İstanbul, s. 67-69.
- Caferoğlu, Ahmet (1994), *Kuzeydoğu İllerimizden Toplamalar*, TDK yay., Ankara.
- Demir, Necati (2000), "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, Çeşme- İzmir.
- Derleme Sözlüğü*, TDK yay., C. I – XII.
- Dilber, Hamit (1972), *Araklı Kıyı Köyleri Ağzı (Trabzon)*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D.72/7.
- Ercilasun, Ahmet B., (2000), "Ağız Çalışmalarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili*, sayı: 584, Ankara, s. 115-118.
- Göymen, Gülsevin (1963), *Trabzon Ağzı, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi*.
- Günay, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi yay.:27, Halk Edebiyatı Dizisi:4, Ankara.
- Güngör, Osman (1950), *Sürmene Ağzı / Trabzon*, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.
- Gürler, Nebahat (1961), *Trabzon Ağzı Üzerine Bir Dil Araştırması*, İstanbul Ün. Ed. Fak. Türkoloji Mez. Tezi, T.545.
- Hiçdurmaz, Gülen (1968), *Trabzon Ağzı*, DTCF Lisans Tezi, Ankara.
- Kara, Yalçın (1972), *Keşap / Giresun Ağzı* (Yayımlanmamış Lisans Tezi, Erzurum).
- Korkmaz, Zeynep (1971), "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", *TDAY Belleten*, Ankara 1971, TDK Yay. (22-32 s.)
- Korkmaz, Zeynep (2000), "Türkiye'de Ağız Sözlükleri", *Türk Dili* sayı:583, Ankara, s. 7-14.
- Kuk, Haydar (1964), *Rize Ağzı Üzerine Derleme-inceleme*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D 66/3.
- Küçük, Yaşar (1974), *Tirebolu ve Çevre Köyleri Ağzı / Giresun /*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D 74 / 6.
- Küçükkasap, Talât (1972), *Tosya Ağzı*, DTCF Lisans Tezi, Ankara.
- Räsänen, M. Chanson populaire turques du Nord-est de l'Anatolie, SO IV/2 (1932).

- San, Özcan Sabri (1990), *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Şaphaneli, Yalçın (1973), *Trabzon Merkez Ağzı*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D. 73/13.
- Şensoy, Hatice (1969), *Giresun Ağzı*, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.
- Tekin, Fevzi (1969), *Tirebolu Ağzı / Giresun /*, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.
- Turhan, Erdoğan (1959), *Pontus Ağzı /Trabzon/*, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.
- Türemen, İlhan (1963), *Şavşat Ağzı / Artvin /*, A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.
- Uzlu, Ömer (1969), *Akçaabat Ağzı /Trabzon/*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi. D 69/1.
- Yıldız, Ali İhsan (1979), *Of – Çataldere Köyü Ağzı /TRABZON/*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D 79/6.
- Yılmaz, İsmet (1972), *Rize – Gündoğdu Ağzı*, Atatürk Ün. Ed. Fak. Türk Dili Mez. Tezi, D 72/27.
- Zeytin, Mehmet (1974), *Şalpazarı Ağzı*, Vakfıkebir-Trabzon, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Erzurum, D 74/9.